

**ПРОТЕКЦИОНИЗМЪТ
НА БАЛКАНИТЕ – ПОЛИТИКИ И РЕЗУЛТАТИ:
СЛУЧАИТЕ НА БЪЛГАРИЯ И СЪРБИЯ (КР. НА XIX – НАЧ. НА XX В.)**

Христо Беров

Балканите не са и едва ли някога ще се превърнат в позитивен пример за успешно модернизирани общества и държавни структури. Отговорите на въпроса защо това е така вероятно са достойна тема за докторска дисертация в областта на социологията, историята, антропологията, политологията, а най-вероятно и за изследователска методология, фокусиращо пресечната точка на всички тях. Забележителното е, че модернизационните усилия на балканците почти без изключение се възприемат като неуспех, въпреки редица безспорни достижения в сферата на политическия живот – конституционна уредба, изборни права, всеобщо образование и т. н.¹ Парадоксът е в това, че фокусът на изследователските дирения и интерпретации пада основно върху политическите аспекти на процеса и отчасти върху социалните и културните му измерения.² Обикновено негативните резултати се обясняват с противопоставянето между чисто политическите – разбирани като национални – цели и интереси и стопанските такива.

¹ Повече за успехите вж. **Stoianovich, Tr.** *The social foundation of Balkan politics* – In: **Jelavich, Ch., V. Jelavich (eds)**. *The Balkans in transition. Essays on the development of Balkan life and politics since the eighteenth century*, Berkeley etc., 1963, p. 297-345, **Daskalov, R.** *Ideas about, and reactions to modernization in the Balkans*. – *East European Quarterly*, 1997, XXXI, № 2, p. 141-180, **Мишкова, Д.** *Приспособяване на свободата. Модерност-легитимност в Сърбия и Румъния през XIX век*. София, 2001.

² Виж критика към подобен подход у **Мишкова, Д.** „Предимствата на изостаналия“ – *начало на балканската модернизация*. – *Социологически проблеми*, 1995, № 2, стр. 36-53.

Класическа интерпретация на връзката между балканското стопанско развитие и модернизация и държавата може да се види в обобщаващата публикация на Джон Лампе и Марвин Джексън „*Balkan economic history: From imperial borderlands to developing nations*“ от вече далечната 1982 г. Според двамата автори балканското стопанско развитие в новото време очертава специфичен модел на полу-успешна реализация на западноевропейските „модели“, акцентирайки върху факта, че националните държави от региона са едни от първите догонвачи в края на XIX и началото на XX век.³ Сходни са заключенията и на Майкъл Паларе, който концентрира вниманието си върху балканския XIX век, но отдава неуспехите отново на доминацията на политиката (държавата) над икономиката.⁴ Подобни обобщения не са новост при коментирането на проблемите на балканското развитие от XIX и XX век. До голяма степен въпросните интерпретации се дължат на отдавна отбелязаното и коментирано по най-различни поводи водещо място, което изиграва държавата в модернизацията на балканските общества, икономики и култура. Или с думите на един от сериозните изследователи на този проблем: „Държавата е основен двигател за икономическата промяна в Източна Европа. Тя стимулира процеса на модернизация – тя развива сложна управленска система, създава банкова система, насърчава развитието на определени производства ... успява ... да постигне растеж на частния производствен сектор, осигурявайки протекция, субсидии и данъчни облекчения за частните инвеститори...“.⁵ И въпреки че констатацията се отнася като цяло до Източна Европа, при аргументацията ѝ примерите от балканския регион заемат значително място.⁶ Дали обаче тази водеща роля на балканската държава е в основата на неуспешната или полу-успешната модернизация?

Същият автор на друго място посочва,⁷ че балканските общества са изправени пред тежката задача да постигнат „модерното“,⁸ разбирано като

³ **Lampe, J. R., M. R. Jackson.** *Balkan economic history: From imperial borderlands to developing nations.* Bloomington, 1982, p. 159-328.

⁴ **Паларе, М.** Балканските икономики 1800-1914: еволюция без развитие. Б.м., 2005, стр. 377-392.

⁵ **Spulber, N.** *The state and economic development in Eastern Europe.* New York, 1966, p. 12.

⁶ *ibidem*, p. 18-24, 61-69, 92-115

⁷ *idem*, *Changes in the economic structure of the Balkans, 1860-1960* – In: **Jelavich, Ch., B. Jelavich (eds).** *The Balkans in transition. Essays on the development of Balkan life and politics since the eighteenth century.* Berkeley etc., 1963, p. 347-348.

⁸ На друго място в същия сборник, посветен на променящите се Балкани, се сочи именно модернизацията, разбирана като „растеж на индустрията, реформа в селското стопанство,

капиталистически растеж и индустриализация, с неефективно селско стопанство (доминиращ сектор в икономиките и ангажиращ огромния процент от населението),⁹ с неразвита градска мрежа и градско население и с висящата задачата да постигнат „националните си идеали“. В голяма степен модерното на Балканите в края на XIX и началото на XX е свързано с промени в стопанството и с индустриализацията. В процесите, обобщавани в понятието „индустриална революция“, балканците се включват относително късно,¹⁰ едва във времето, в което Европа изживява своята „втора индустриална революция“.¹¹

увеличаване на грамотността, нарастване броя на „европеизираната“ интелигенция и на търговските и професионалните слоеве“, като главен проблем за балканците след края на османското владичество, **Campbell, J. C.** *The Balkans: Heritage and continuity* – In: **Jelavich, Ch., B. Jelavich (eds).** *The Balkans in transition. Essays on the development of Balkan life and politics since the eighteenth century.* Berkeley etc., 1963, p. 404.

⁹ Оптимистичен вариант на процента население, зависимо от производството в селско стопанския сектор е следният:

	Брой	процент
България (1910 г.)	3 266 000	75,3 %
Сърбия (1910)	п. а.	п. а.
Румъния (1912 г.)	4 990 000	69,0 %
Гърция (1907-1911 г.)	1 790 000	66,3 %

Източник: Lampe, J. R., M. R. Jackson. *Balkan Economic History: From Imperial Borderlands to Developing Nations.* Bloomington, 1982, p. 334-335.

По реалистичен вариант на заетото в селското стопанство население представляват следните изчисления:

	Брой	Процент
България (1910 г.)	1 821 000	81,9 %
Сърбия (1900 г.)	1 199 000	85,0 %
Румъния (1913 г.)	3 159 000	79,6 %
Гърция	п. а.	п. а.

Източник: За Сърбия – Два века развој Србије. Статистички преглед. Београд, 2008, стр. 71, за България и Румъния – **Mitchell, B. R.** *European historical statistics 1750-1870,* 1975, p. 154, 160.

За съжаление трудно могат да бъдат намерени съпоставими данни за процента от БВП, който заема аграрния сектор за посочените балкански страни, но примерът на България и Сърбия сочи съответно 55-65% за България за разглеждания период (вж. **Иванов, М.** Брутния вътрешен продукт на България 1870-1945, София, 2012, стр. 28-29 и следващите) и между 49,2% и 70% за Сърбия около 1910 (вж. **Паларе, М.** Цит. съч., стр. 341-342, **Lampe, J. R., M. R. Jackson.** *Op. cit.*, p. 162). Виж също и **Иванов, М.** Националният доход на България, 1892-1924. – БНБ Дискусионни материали, 56, София, 2006, стр. 10-11 и следващите, **Паларе, М.** Цит. съч., стр. 198, 320, 340, **Lampe, J. R.** *Varieties of unsuccessful industrialization: The Balkan states before 1914.* – *The Journal of Economic History*, 1975, 1, p. 57-62, **Madison, A.** *The World economy: Historical statistics.* Paris, 2003.

¹⁰ Повече за балканските особености на „индустриалната революция“ виж в сборника **Todorov, N., Al. Valchev, M. Todorova (eds.).** *La revolution industrielle dans le Sud-est European – XIX s.* Sofia, 1976.

¹¹ От километрите текстове, публикувани по проблемите на индустриалната революция нека се спрем само на следните: **Crump, Th.** *A brief history of how the industrial revolution changed the world.* London, 2010, **Horn, J., L. N. Rosenband, M. R. Smith (eds.).** *Reconceptualizing the industrial revolution.* Cambridge etc., 2010, **Breud, M.** *A history of capitalism, 1500-2000.* New York, 2001, **Holton, R. J.** *The transition from feudalism to capitalism.* London, 1985, p. 143-222, с посочените към всяко от заглавията библиографски справки. Втората индустриална революция или втората вълна на индустриалната революция обикновено се свързва с развитието на секторите от химическата промишленост (включително петролната индустрия с производните

Изоставането при тези фундаментални преобразувания, довели до категорична промяна на света и човечеството,¹² не се определя само от липсата на суверенни държавни структури или липсата на достатъчно ресурси – финансови, човешки или организационни. Вероятно причините са другаде, тъй като във всяка от нововъзникналите държави в региона се полагат усилия за създаване на собствена индустрия. Това е модерният начин на производство и всяка от тях постига резултати, които не са за пренебрегване, макар и да са далеч от стандартите на водещите нации от XIX век.¹³

Силното присъствие на държавата в развитието на балканските индустрии е безспорен факт и като инвеститор в предприятия, и като регулатор на пазара, и като основен контрагент на стоки. Това обаче далеч не е патент на балканците, а е по-скоро характеристика на повечето общества, късно влезли в модернизационните процеси, за които става въпрос.¹⁴ Въпросът за държавната намеса и държавния протекционизъм би следвало да е обект на отделно и то монографично изследване, което да обхване различните изследователски гледни точки и подходи и резултатите от протекционистичните мерки върху отделните клонове на индустрията. В настоящия текст ще се ограничим само върху разглеждане и опит за обобщение на усилията на българската и сръбската държави в края на XIX и началото на XX век да подкрепи местните индустрии, следвайки убедено схващането за развитието на индустрията като най-съществен елемент в модернизационното усилие на едно общество

й), електродобивната промишленост и измененията в областта на металургията. Хронологически стартира около средата на XIX век и продължава до началото на двадесетото столетие.

¹² Повече по тези проблеми вж. у **Stoianovich, Tr.** *Balkan Worlds. The First and Last Europe.* New York, 1994.

¹³ **Lampe, J. R., Jackson, M. R.** Op. cit., p. 237-277, **Berend, I. T., G. Ranki.** *The European Periphery and the Industrialization 1780-1914.* Budapest, 1982.

¹⁴ Като примери тук могат да се посочат Япония в късния етап на епохата „Мейджи“, Турция при Атаюрк, Италия в края на XIX век. Дори самите Германия и Франция в последната четвърт на XIX век прибегват до политики на държавен протекционизъм в стопанското си развитие, вж. **Dormois, J.-P., Lains, P.** *Classical Trade Protectionism 1815-1914.* London etc., 2006, **Zussman A.** *The Rise of German Protectionism in The 1870s: A Macroeconomic Perspective.* – SIEPR Discussion Paper 01-019, 2012 http://siepr.stanford.edu/sites/default/files/publications/01-19_o.pdf (07.04.2016, 19:00), **Magraw, R.** *France, 1800–1914: A Social History.* London etc., 2002, p. 65-112, **Morris-Suzuki, T.** *History of Japanese Economic Thought.* N.a., 1991, p. 50-53, **Pamuk, S.** *Economic change in twentieth-century Turkey: is the glass more than half full?* – In: *The Cambridge history of Turkey, vol. 4 Turkey in the modern world.* Cambridge etc., 2008, p. 266-300, **Keyder, C.** *The definition of a peripheral economy: Turkey 1923-1929.* Cambridge etc., 1981, особено p. 69-71. Виж и разсъжденията по въпроса на Д. Мишкова в **Мишкова, Д.** *„Предимствата на изостаналия“ – начало на балканската модернизация.* – Социологически проблеми, 1995, № 2, стр. 38-40.

Някак си по презумпция се приема, че създаването и развитието на индустрията в балкански контекст е проблематично и доста сложно начинание, поради спецификата на обществата и културите в района. И тази констатация с пълна сила важи за българския и сръбския случаи в края на XIX и началото XX век.

Бегъл поглед върху демографското състояние на двете държава в края на 70-те и началото на 80-те години на XIX век и развитието на демографските процеси до началото на XX век, очертава доста неблагоприятна основа върху която „стъпва“ индустриализацията. Както отбелязват съвременници, Сърбия в разглеждания период е рай за бедняка, а самите сърби мислят за нея като за страна, в която няма други хора, освен селяни.¹⁵ По подобие на Сърбия и българската държава в периода до 1912 г., т. е. в края на XIX и началото на XX век е „селска“ държава, дори в очите на един като цяло доброжелателен външен наблюдател.¹⁶ В действителност от края на 70-те години на XIX век до 1910 г. структурата на сръбското общество слабо се променя. В долната таблица са посочени данните за нарастването на броя на населението и съотношението между градско и селско население.

Таблица 1 – Ръст на населението в Сърбия и съотношение градско-селско население 1870-1910 г.

Година	Население			% градско население
	Общо	Градско	Селско	
1870	1 284 000	-	-	-
1874	1 353 890	138710	1215180	10,2%
1880	1 803 000	-	-	-
1884	1 901 736	235887	1665849	12,40%
1890	2 161 961	286466	1875495	13,25%
1895	2 312 484	308673	2003811	13,35%
1900	2 449 882	351015	2141867	14,08%
1905	2 688 025	347418	2340607	12,92%
1910	2 911 701	384822	2526879	13,22%

Източник: За 1870 и 1880 г. данните са по преизчисления на Паларе, М.

Балканските икономики 1800-1914: еволюция без развитие. Б.м., 2005, стр. 32-

¹⁵ Вж. Мишкова, Д. Приспособяване на свободата. Модерност-легитимност в Сърбия и Румъния през XIX век. София, 2001, стр. 15, 25.

¹⁶ Dicey, Ed. The peasant state. An account of Bulgaria in 1894. London, 1894. Както отбелязва английският благородник „Bulgaria is the most perfect specimen of a peasant State”, op. cit. p. 5.

33, за останалите години по **Два века развој Србије**. Статистички преглед, Београд, 2008, стр. 42-43, 47.¹⁷

Британският стопански историк М. Паларе представя още опесимистична картина за относителния дял на градското население в Сърбия – 1874 – 8,4%, 1890 – 11,6%, 1900 – 12,0%, 1910 – 10,8%.¹⁸ Разминаването идва от факта, че М. Паларе преизчислява, както на много места в изследването си, данните от официалните източници и в конкретния случай намалява броя на „градовете“ в Сърбия от 84¹⁹ – колкото са според сръбските власти през 1905 и 1910 г., на съответно 22 през 1874 г., 36 през 1890 г., 39 през 1900 г. и 40 през 1910 г.²⁰ Така или иначе тенденцията е очевидна – селското население в Сърбия в края на XIX и началото на XX век съставлява трайно около 85-87% от цялото население на тази балканска държава. Според данните от по-горната таблица средният процент на градското население за периода 1884-1910 г. е 13,20%, като тенденцията към нарастване на относителния дял на „гражданите“ се пречупва някъде около 1900 година.²¹

Не е много по-различна ситуацията и в България както сочат и данните на официалната статистика, синтезирани в таблица 2.

Таблица 2 – Ръст на населението в България и съотношение градско-селско население 1870-1910 г.

Година	Население			% градско население
	Общо	Градско	Селско	
1870	2 760 000	-	-	-
1880 ^a	2 823 211	-	-	19,3%

¹⁷ Подобен тип данни за населението в разглеждания период се намират и в *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији, 31 декембра 1910. Године*. Књ. Пета. Београд, 1911, стр. 74-75 и обобщени у **Sundhaussen, H.** *Historische Statistik Serbiens 1834-1914*. München, 1989, pp. 80, 99, но там има известно разминаване с признатите за официални числа. Разликата идва от някои преизчисления, които извършва немския учен и от факта, че в *Претходни резултати пописа ...*, са посочени записаните по места, а Х. Зундхаусен и официалната статистика вземат реално присъстващите в деня на преброяванията (31 декември за годините след 1890 г.) хора. Това разминаване обаче не променя генералните тенденции.

¹⁸ **Паларе, М.** Цит. съч., стр. 38

¹⁹ *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији, 31 декембра 1910. Године*. Књ. Пета. Београд, 1911, стр. 74-75.

²⁰ **Паларе, М.** Цит. съч., стр. 38.

²¹ Срв. **Sundhaussen, H.** *Op. cit.*, p. 99, където данните са малко по-различни, но като цяло тенденциите са сходни.

1887	3 154 375	608 117	2 546 258	19,3%
1890	3 247 269	-	-	-
1892	3 310 713	657 687	2 653 026	20,0%
1900	3 744 283	745 560	2 998 723	19,9%
1905	4 035 575	789 689	3 245 886	19,6%
1910	4 337 513	829 522	3 507 991	19,1%

Източник: 1880, 1887, 1900, 1905 и 1910 г. – Статистически годишник на българското царство (СГБЦ), I, 1909, стр. 21-24, СГБЦ, III, 1914, стр. 29-31, СГБЦ, IV, 1915, стр. 21-23; за 1870 г. – **Паларе, М.** Балканските икономики 1800-1914: еволюция без развитие. Б. м., 2005, стр. 32-33.²² Вж. и СГБЦ, I, 1909, стр. 15, 17. Последната графа е резултат от изчисления на автора, с изключение на стойността за 1880 г. която е по **Popoff, K. G.** La Bulgarie economie, 1879-1911: etudes statistique. Sofia, 1920, p. 11, но е използвана тъй като другите данни, посочени на същото място за ползваните тук години, съвпадат с изчисленията по данни от СГБЦ.²³

^a Числото представлява сбора на населението на Княжество България и Източна Румелия, вж. СГБЦ, IV, 1915, стр. 22.

Въпреки че някои други данни за броя на градското население сочат по-различни стойности за 1900, 1905 и 1910 г., макар че са отново в резултат на официалните статистическите преброявания, очертаната в горната таблица тенденция не се променя особено много.

Таблица 3 – Население на официално обявените за градове населени места в България 1880/84-1910 г.

Година	1880/1884	1887	1892	1900	1905	1910
Градско население	575903	608117	657687	743644	789227	829572
% от населението	20,4%	19,3%	19,8%	19,8%	19,6%	19,1%

Източник: СГБЦ, III, 1914, стр. 32-34.

²² Виж данните и коментарите за съотношението градско-селско население у **Паларе, М.** Цит. съч., стр. 38-39, 44-45.

²³ По-различни данни за градското население се получават при извършването на малко фриволно преизчисление на процента, ползвайки посочените М. Паларе числа за „Северна България“ и „Източна Румелия“, **Паларе, М.** Цит. съч., стр. 38. Тогава се получава следното: 1892 – 19,5%, 1900 – 19,7%, 1910 – 19,0%. „Промяната“ идва от преизчисленията, които британския специалист прави, както в случая със Сърбия, въз основа на намаляването на броя на „градовете“ в сравнение с официалната статистика. М. Паларе „брои“ за градове само населените места от официалната статистика с жители над повече от 2000 души, което според него означава за 1892 – 74, 1900 – 77, 1910 – 78. Но дори и тези преизчисления не променят основната тенденция, а само леко изместват във времето „пречупването“ на тенденцията към нарастване на процентния дял на градското население.

Най-кратко тази тенденция може да бъде определена по следния начин: българското общество не успява на практика да реализира някакъв сериозен скок по отношение на урбанизационния процес. Дори и да има нарастване на абсолютните стойности на градското население, делът на „гражданите“ от цялото население на страната остава непроменен. Нещо повече – след 1900 година, когато статистическата информация става далеч по-акуратна, се забелязва ясно изразена тенденция по-скоро към намаляване на процента на градско население. Като цяло градското население се увеличава в абсолютни стойности с малко над 250 000, което е около 44% от началния брой.²⁴ Подобен ръст не е лош за период от около 30 години, но на практика не води до реално „урбанизиране“ на българското общество, като под урбанизиране следва да се разбира само чисто пространственото преместване в градовете, а не „огражданяването“ в най-широк смисъл. Така за целия период 1880-1910 г., за който има относително достоверна количествена информация, средният процент градско население в България възлиза на 19,57% за периода 1880-1910 г. с лека тенденция към намаляване на относителния дял в края.²⁵

Изводът, който се налага и който е направен доста отдавна, е, че урбанизацията, в смисъла на включване на селото в градската цивилизация, а не механично преселване на селяните в „градовете без граждани“ не се състоява нито в Сърбия, нито в България до 1912 г.²⁶

Тази структура на българското и сръбското общества и особеностите на „градовете“ и градските жители намира своето отражение и в заетостта на стопански активното население в отделни икономически отрасли. За Сърбия

²⁴ Изчисленията са въз основа на данните публикувани в СГБЦ, III, 1914, стр. 30-34.

²⁵ Само за сравнение може да се види следното съотношение градско-селско население в различни европейски страни в началото на XX в. (ок. 1910 г.):

	градско	селско
Великобритания	68,2%	31,8%
Италия	54,5	45,5
Франция	47,2	52,8
Австрия	33,6	66,4
Гърция	20,0	80,0
Румъния	19,2	80,8
България	19,1	80,9
Сърбия	18,4	81,6
Унгария	16,7	83,3
Русия (Евр.)	13,8	86,2

Източник: Poroff. Op. cit., p. 13 (=Георгиев, В., Ст. Трифонов. История на Българите 1878-1944 в документи. Т. 1, ч. 1. Възстановяване и развитие на българската държава. София, 1994, стр. 140.).

²⁶ **Мишкова, Д.** Приспособяване на свободата. Модерност-легитимност в Сърбия и Румъния през XIX век. София, 2001, стр. 26-27 с цитираните там заглавия.

относително достоверни данни по този въпрос има само за самия края на XIX век, но картината едва ли ще да е била по-различна в предходните или в следващите години, имайки предвид и факта, че именно последните години на XIX-тото столетие съвпадат с тенденцията към повишаване на относителния дял на градското население, посочена вече по-горе.

Най-големият брой (85-90%) от активното население имат за основно свое занимание селското стопанство. Заетите в областта на индустрията и занаятите са едва около 6%. В тази графа попадат занимаващите се с минно дело, металопреработка, производство на машини, оръжия и инструменти и заетите в химическата, текстилната, кожарската, хартиената, дървопреработващата и хранително-вкусовата промишленост. До 1900 г. е видим ръстът в абсолютни стойности на ангажираните във всички групи

Таблица 4 – Населението според типа икономическа активност в края на XIX век.

Година	Активно население	Селско стопанство	Индустрия и занаяти	Строителство	Търговия	Други занимания	Държавни служители
1893	1 183 196	1 018 268	71 406	5 842	23 659	38 559	25 462
1895	1 043 524	879 611	66 612	6 974	24 784	34 108	31 435
1896/7	1 268 773	1 069 479	80 991	8 479	30 133	41 471	38 220
1900	1 410 799	1 199 487	83 511	8 851	25 188	47 060	46 701

Източник: Два века развој Србије. Статистички преглед. Београд, 2008, стр. 71.

по занимания, с изключение на 1895 г., когато спадът се дължи на различната възрастова структура на населението в сравнение с предходните и следващите години, т. е. разликата е резултат от отчетения по-малък брой на населението между 15 и 65 години. Като цяло, през 1893 г. 86% от населението се занимава със селско стопанство, останалите 14% са ангажирани във всички останали

икономически отрасли.²⁷ Това съотношение едва ли се променя съществено в следващите години, имайки предвид и вече посоченото отношение между градско и селско население.

И в България, въпреки че официалната статистика по това време „таксува“ като градове 80 населени места, повечето от тях са такива, само поради вменените им административни функции на околийски центрове. Доминация на селския сегмент от населението не остава само в рамките на пространственото разположение, а има своето отражение и в стопанската ангажираност. Официалната статистика доста подробно отбелязва активното и неактивното население. Според обобщените данни, публикувани от един най-авторитетните български статистици, Кирил Попов, процентът активно население през годините се мени както следва:

Таблица 5 – Относителен дял на активното и неактивното население в България

	1887 г.	1892 г.	1900 г.	1905 г.
Активно	53,5%	54,7%	51,0%	52,5%
Неактивно	46,5%	45,3%	49,0%	47,5%

Източник: Popoff. Op. cit., p. 33.

В същото време и ангажираността в основните стопански сектори на активното население през годините е подробно отразена, в светлината на по-реалистичните данни, описващи особеностите на стопанския пейзаж в началото на XX век. Вярно е, че те не се вписват съвсем в традиционно оптимистичния наратив, описващ развитието на българската държава и общество в годините непосредствено преди Балканските и Първата световна война, но това не е достатъчно основание да бъдат пренебрегнати.

Дейностите, които държавата разпознава като част от категорията „Индустрия и занаяти“ са включени в заниманията, попадащи под номенклатурата на редовете между 3 и 15 от по-долната таблица 6, като към тях задължително трябва да се включи ред 2. До голяма степен тези редове отразяват и детайлното разпределение, което официалната статистика прави за

²⁷ *Два века развој Србије...*, стр. 71, 81.

отделните индустриални клонове.²⁸ По този начин за ангажираните в този сектор относителният дял е 7,37% от активното население през 1900 г. и 7,04% през 1905 г. Авторитетният Кирил Попов също посочва сходен относителен дял от активното население като ангажирано в индустриалните и занаятчийските дейности през 1905 г. като посочва и общия брой на стопански неактивното население, повлияно от тези дейности (членове на семействата им), както и съвкупното число и процент от общото население на зависещите от индустрията и занаятите – съответно 144 659 и 11,1% от неактивното и 359 096 и 8,9% от цялото население.²⁹

Таблица 6 – Разпределение на населението и активното население по главни категории занятие (1900 г. и 1905 г.)

Категории занятие	1900 г.			1905 г.		
	Общо население	Активно население	% от активното население	Общо население	Активно население	% от активното население
1. Селско стопанство, риболов и лозя	2 802 504	1 536 137	81.145%	3 108 816	1 739 181	82.551%
2. Добиване на минерални вещества	1 843	906	0.048%	2 064	1 028	0.049%
3. Текстилна индустрия	22 266	9 383	0.496%	19 443	8 776	0.417%
4. Обработка на кожи	17 137	6 324	0.334%	15 947	6 231	0.296%
5. Дървообработка	30 026	10 891	0.575%	32 952	13 641	0.647%
6. Метална индустрия	77 714	25 419	1.343%	78 916	28 070	1.332%
7. Керамична индустрия	7 834	2 854	0.151%	7 525	3 027	0.144%
8. Фабрикация на химически произведения и подобна	2 197	741	0.039%	2 039	700	0.033%
9. Хранителни и питейни индустрии	49 701	20 678	1.092%	49 912	21 901	1.040%
10. Производство на облекла, обувка и тоалет	85 790	36 743	1.941%	86 966	38 137	1.810%
11. Мебелна индустрия	52 443	19 592	1.035%	45 567	19 224	0.912%
12. Правене уреди за пренасяне (кола, кораби, ладии и пр.)	8 635	3 124	0.165%	10 331	4 035	0.192%
13. Добиване разпрацане на	1 332	508	0.027%	1 857	725	0.034%

²⁸ Официалното деление на индустриалните клонове, наложило се в последните предвоенни години, е следното: 1. Мини и кариери, 2. Метални индустрии, 3. Керамика, 4. Химически индустрии, 5. Индустрии за храни и питеета, 6. Текстилни индустрии, 7. Дървени индустрии, 8. Кожарство, 9. Хартиени индустрии и 10. Добиване на физическа сила, вж. **Анкета** за насърчаваната от държавата индустрия през 1909 г., София, 1912, Общо положение, стр. XVII, **Доклад** до негово величество Фердинанд I, цар на българите, по случай 25-годишнината от възшествието му на българския престол, 1887-1912. Б. м., 1912, стр. 436.

²⁹ **Popoff**. Op. cit., p. 289.

физическа сила (топлина, светлина, електричество, двигателна сила и пр.)						
14. Изработване предмети за разкош, наука, изкуство и литература	5 762	2 334	0.123%	7 265	2 860	0.136%
15. Други неопределени индустрии	131	46	0.002%	126	43	0.002%
16. Съобщения и превоз (морско, речно, сухопътно, железопътно; поща телеграф и телефон)	55 581	17 881	0.945%	64 408	20 664	0.981%
17. Търговия	87 322	28 714	1.517%	95 331	32 685	1.551%
18. Банки, кредитни, разменни и застрахователни учреждения	5 601	1 714	0.091%	8 045	2 577	0.122%
19. Комисионна и експедиция	8 178	2 299	0.121%	10 144	3 023	0.143%
20. Хотели, кафенета, ресторанти и питейнопровадници	47 664	18 480	0.976%	52 286	21 325	1.012%
21. Държавна сила	44 608	29 539	1.560%	49 336	32 581	1.546%
22. Административни власти	47 451	15 601	0.824%	48 601	16 119	0.765%
23. Духовенство	16 317	5 789	0.306%	14 739	5 228	0.248%
24. Правосъдие (магистрати, съдебни места, адвокати и пр.)	14 783	4 719	0.249%	15 542	4 671	0.222%
25. Медицински професии	7 561	3 073	0.162%	9 225	3 610	0.171%
26. Учителска професия	21 865	9 406	0.497%	23 709	10 694	0.508%
27. Наука, литература и изкуство	10 852	3 991	0.211%	13 851	5 265	0.250%
28. Живуци главно от приходите си от имоти, рентниери, пенсионери	38 043	13 524	0.714%	25 640	8 307	0.394%
29. Домакински занятия и неуточнени	173 172	62 671	3.311%	133 462	52 458	2.490%
ВСИЧКО	3 744 183	1 893 083	100%	4 035 575	2 106 786	100%

Източник: СГБЦ, I, 1909, стр. 74-101.

Това означава, че ангажираните в сферата на „индустрията и занаятите“ в България в периода 1878-1900 трудно надхвърлят 7-7,4% от стопански активното население на страната. В същото време „превъзходството“ на заетите в сферата на селското стопанство е повече от категорично – 1887 г. - 73,45%,³⁰ 1892 г. - 72,82%,³¹ 1900 г. - 81,14%, 1905 г. - 82,55%³² – с тенденция по-скоро към

³⁰ Общи резултати от преброяване на населението в княжество България на 1 януарий 1888, София, 1890, стр. 62-64.

³¹ Общи резултати от преброяване на населението в княжество България на 1 януарий 1893, София, 1897, стр. 80-81.

увеличение на относителния дял. Останалата част от населението е заета с администрация, свободни професии, армия, полиция, правосъдна система и т. н. Очевидно такава структура на обществото и по-скоро трайните тенденции, които могат да бъдат забелязани, дори и при наличния проблематичен статистически материал, не дава много оптимизъм за възможните успехи в процеса на изграждане на местна индустрия.

Всички тези разсъждения и уточнения преследват две цели. От една страна да се изясни, в общи линии, какъв е относителният дял от населението на Сърбия и България, потенциално засегнато (пряко или косвено) от процеса на индустриализация. Вторият цел е, като че ли по-важна, тъй като с подробните уточнения се дава относително добра представа за потенциалните възможности за развитие на фабрични производства и предприятия в българската и сръбската държави и общества в периода между 1878 и 1912 г. от гледна точка на човешкия ресурс, но и от гледна точка на пазарните възможности. Огромният процент, ангажирани в селскостопанския сектор и живеещи в населени места, определяни като села, махали и колиби, означава, че над $\frac{3}{4}$ от населението на България и над 85 % от населението на Сърбия на практика трайно остава в рамките на традиционното стопанство с крайно ограничени връзки с пазара, поради спецификата на самозадоволяващата се икономика.³³

По думите на един изследовател българският селянин страда от „неуспешната или недоуспяла модернизация на селото, [което] на свой ред се оказва пречка пред модернизацията на държавата“³⁴ и това в голяма степен се отнася и за изграждането на национална индустрия. Изказаното за българския случай с пълна сила важи и за сръбската действителност от същия период.

Индиферентността към участието в пазарните отношения на по-голямата част от обществото означава ограничени възможности за печалби и развитие на индустрията. Като се добави и твърде ограниченият брой на население, което живее в градовете и по-важно живее „по градски“³⁵, т. е.

³² СГБЦ, I, 1909, стр. 74-75.

³³ Паларе, М. Цит. съч., стр. 199-200, 316-326.

³⁴ Христов, Т. Легитимирането на държавната власт и селските бунтове от 1900 г. Б. м., 2007, стр. 140.

³⁵ А че не всички „граждани“ живеят съвсем „по градски“ в стопански смисъл, става ясно, дори само от примера с възторгващия се в навечерието на Балканските войни професор в Университета Васил Златарски от започналите да снасят в двора на къщата му кокошки, вж. Илчев, Ив. Междено време: или българинът между две столетия. София, 2005, стр. 87.

разчита на пазара за задоволяване на основните си потребности, картината на трудностите и пречките, пред които е изправено развитието на местната промишленост, става почти пълна.³⁶ Нужно е само още да се отбележи и многократно разглежданото в специализираната литература негативно влияние на вносните индустриални стоки с по-добро качество и конкурентни цени³⁷ и песимистичните оценки относно потенциала за развитие на местна индустрия ще бъдат напълно оправдани.

Съвсем естествено в подобна социална среда, в която селското стопанство е не просто основен стопански ангажимент на огромната част от населението, а начин на живот със специфична култура, традиция и манталитет, въпросът за създаването на благоприятна среда за развитие на индустрията не може да бъде оставен без внимание. Описаната ситуация в малка степен облагодетелства развитието на индустрията като основен дял от икономиката. Именно това налага активната намеса на държавата под формата на различни стимули и гарантирани привилегии за частните инвеститори и чрез пряко ѝ участие при създаването на промишлени предприятия.

Още една причина има сериозната роля за особеното място, което държавата заема в създаването и подкрепянето на индустриите в двете разглеждани страни. Както в много други отношения в балканското и специфично българското и сръбско развитие и тук външния фактор оказва немалко влияние. Този път обаче освен обичайната за тукашните географски ширини и дължини имитация на принципа „така е на Запад“, има и чисто обективни мотиви. Годишите след 1878 г. не са най-добрите за провеждане на

³⁶ В сръбския случай следва да се обърне внимание и на преднамереното поддържане на селското население в своеобразна “пазарна изолация” чрез законите от 1839 г. и 1870 г., с които сръбската държава ограничава търговията в селата, като първоначално забранява откриването на магазини в малките населени места. По този начин сръбските селяни не получават стимул да търсят парични доходи, за да закупват стоки, извън обичайно произвежданите в личните им стопанства. В края на XIX век, след като очевидно не успява да се справи с нерегламентираните магазини в селата, държавата приема закон (1891 г.), с който разрешава откриването на търговски обекти, но със строго определен набор от артикули, разрешени за продажба – преди всичко селскостопански инструменти, домакински прибори и т. н., но не и на стоки, стимулиращи потреблението. Виж повече у **Паларе, М.** Цит. съч., стр. 326-327, **Мишкова, Д.** Цит. съч., стр. 29-30.

³⁷ Вж. **Беров, Л. (отг. ред).** Икономиката на България до социалистическата революция. София, 1989, стр. 334-340, Стопанска история на България. София, 1981, стр. 235-240, **Беров, Л., Д. Димитров.** Развитие на индустрията в България 1834-1878-1989, София, 1990, стр. 36-38, **Паларе, М.** Цит. съч., стр. 200-201. Срв. и интересните наблюдения на М. Паларе конкретно върху вълнено-текстилната промишленост в България в периода след 1878 г., **Паларе, М.** Пак там, стр. 203-208 и **Palairret, M. R.** *The decline of old Balkan woolen industries 1870-1914.* – Vierteljahrschrift fuer Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, bd. 70, 1983, №3, p. 331-362.

стопанска политика, подчинена на правилата на свободна търговия. Световната селскостопанска криза (1873-1896) засилва тенденциите към протекционистични мерки сред индустриалните държави. След период от 20 години свободно търгуване повечето европейски държави въвеждат защитни митнически тарифи след 1879 г., а след 1892 г. и ги завишават.³⁸ По този начин много от важните пазари остават на практика затворени за външна селскостопанска и промишлена продукция.³⁹ Това означава, че индустриалните предприятия в изостаналите държави могат да разчитат единствено на вътрешния пазар, при условие, че бъде защитен със съответните митнически тарифи и предимства при изпълнение на държавни поръчки. Именно такава политика започват да провеждат сръбската и българската държави от 80-те години на XIX век насетне. Тук ще се ограничим само да посочим, че първите опити за защита на местното производство в балкански контекст датират от началото на 70-те години на XIX в. (в Сърбия е приет „Закон о потпомагању домаће индустрије“ от 1873 г.), в България по обясними причини първите опити са едва от началото на 80-те години на същия век „Закон за развитието на народната промишленост“ от 1883, а за пръв път завършен вид системата от мерки за насърчаване на промишлеността на Балканите добива в края на 80-те и през 90-те години на деветнадесетото столетие с приетите закони за насърчение в Румъния (през 1887 г.), в България (през 1894 г.) и в Сърбия (през 1898 г.), допълнени със съответни изменения на митническите тарифи. Самите закони претърпяват изменения и допълнения в следващите години, но не променят основния си замисъл – създаване на благоприятна среда за развитие на местните индустрии чрез протекция от външна конкуренция.

Разбира се, зачатъците на индустрия и в двете разглеждани тук страни се появяват още през първата половина на XIX век. И разбира се, има специфики в развитието им, най-малкото поради разликите в държавно-правния статут и положение до и след 1878 г. Характерно за сръбските индустриални

³⁸ След Германия, която през 1879 г. приема митнически тарифи за ограничаване на вноса на селскостопански продукти от Русия и останалата част от Източна Европа, всички развити европейски държави, освен Великобритания, въвеждат подобни протекционистични мерки (Франция 1881 г., Италия 1887 г.) за собствените си индустрии. Вж. **Lampe, J. R., M. R. Jackson.** Op. cit., p. 264. Колкото и куриозно да звучи едни от най-високите митнически тарифи в света между 1816 и 1945 г. са тези на САЩ, традиционно считан за бастион на „свободната търговия“.

³⁹ **Чалић, М.-Ж.** Социјална Историја Србије 1815-1941. Београд, 2004, стр. 113-114 и **Lampe, J. R., M. R. Jackson.** Op. cit., p. 264.

инициативи до 70-те години на XIX век е, че предприемачите, създаващи предприятия, са основно чужденци, което е лесно обяснимо, имайки предвид тогавашните обществени и политически условия в княжеството, липсата на достатъчно познания, техническа подготовка и капитал.⁴⁰ Към това трябва да се добави и ограниченият интерес на държавата до 1878 г. към намеса в индустриални дейности, различни от свързаните с армията и военното дело. Едва от 1866 г. започва да се отделя повече внимание и на рудодобива.⁴¹ Именно в резултат на този си интерес сръбското правителство изгражда държавния арсенал в Крагуевац и щедро, макар и без особен ефект, финансира, т.е. индиректно подпомага, снабдяването му с метал от мините в Майданпек.⁴² Извън тези две дейности до 1873 г. държавата, въпреки заявления още през 40-те години на века интерес към индустрията,⁴³ не предприема никакви конкретни мерки. Единственото изключение е приетият през 1866 г. Закон за рудниците.⁴⁴ Според него – рудните богатства остават държавни, но държавата може да ги отдава на концесия на частни предприемачи.⁴⁵

По-общ закон с претенция да подпомогне местната промишленост обаче е приет едва през 1873 г. В основен момент от него се превръща правото на държавата дава на потенциалните инвеститори концесия (*повластица*), с която се гарантират митнически облекчения при внос на машини, части за машини, суровини и други предмети, нужни за работата на предприятието (чл. 3). Освен това на концесионерите се дава право и на безмитен износ на продукцията им (чл. 4), а ако се налага и право на ползване на държавна земя (чл. 6) за строеж на фабриката. Към тези привилегии трябва задължително да се добави и гарантирането на петнадесетгодишни монополи върху производството на съответните артикули в границите на сръбската държава (чл. 2). Зад тези облекчения според част от изследователите прозира идеята да се привличат чужди капитали и инвестиции в индустрията, тъй като потенциалните сръбски

⁴⁰ Вучо, Н. Привредна историја Србије до првог светског рата. Београд, 1955, стр. 247.

⁴¹ Ђунисијевић, Р. В. Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. Године. Београд, 1990, стр. 45.

⁴² Паларе, М. Цит. съч., стр. 100.

⁴³ Виж повече у Благојевић, О. Економска мисао у Србији до Другог светског рата. Београд, 1980, стр. 69-71 и Вучо, Н. Развој индустрије у Србији у XIX веку. Београд, 1981, стр. 6

⁴⁴ Законът е приет на 15 април и влиза в сила на 1 јули 1866 г., вж. *Зборник закона и уредаба издани у књажеству Србији*. Београд, 1866, књ. XIX, стр. 73-134.

⁴⁵ Повече за този закон у Ђунисијевић, Р. В. Цит. съч., стр. 46-47 и Милић, Д. Страни капитал у рударству до 1918. Београд, 1970, стр. 72.

инвеститори не разполагат с достатъчно средства. Аргумент за това се намира в чл. 8 на закона, с който се гарантира специалното право на чужденци да получават земя за фабриките за срок от 30 години. Всеки отделен случай за даване на концесия-повластица се разглежда от Министерския съвет и всяка одобрена там концесия влиза в сила с издаването на княжески указ (чл. 9). Законът като цяло създава предпоставки за създаването на индустриални предприятия. До 1878 г., обаче, ефектът от него е незначителен. Извън предприятията, които условно можем да причислим към военно-техническия комплекс, през същата тази 1878 г. в княжеството има една тухларна, две дъскорезници, две пивоварни и няколко парни мелници.⁴⁶ Малкият брой индустриални предприятия и фактът, че първата фабрика, ползваща се с привилегиите по този закон, започва да работи едва през 1882 г.⁴⁷ показват най-малко две особености. Първо, че идеята за привличане на чужди инвеститори чрез такъв тип привилегии явно не сработва особено добре на сръбска почва поне едно десетилетие след приемането на закона. Причините за това могат да се търсят, както в нестабилната политическа обстановка в Сърбия и на Балканите във втората половина на 70-те години на XIX век, така и в някои специфики от сръбския, но и като цяло от балканския, бюрократичен пейзаж, най-вече ксенофобията и корупцията, които не бива да бъдат подценявани.⁴⁸

Втората особеност, която става ясна, е, че дори гаранции, като монополно право върху производството на даден артикул за срок от 15 години, не са в състояние да накарат не само чужди, но и местни потенциални инвеститори да вложат пари, в според тях, рисково начинание, каквото е едно индустриално предприятие без гаранции за пазар на продукцията, при липсата на квалифицирана (че дори и на неквалифицирана) работна ръка и при специфичните условия на сръбския пазар, посочени по-горе (малко градове,

⁴⁶ **Чалић, М.-Ж.**, стр. 150.

⁴⁷ Това е текстилната фабрика на Бертолд Минх и Карл Шумпетер (по-късно братя Минх) в Парачин. Вж. **Ђунисијевић, Р. В.** Цит. съч., стр. 61. Предприятието е създадено с чешки капитал и едно от най-големите в Сърбия като инвестиран капитал, брой работници, мощности и стойност на продукцията до 1904 г. Подробности вж. у **Вучо, Н.** Цит. съч., стр. 198-208, **Ђунисијевић, Р. В.** Цит. съч., стр. 169-173 и Архив Србије, Министарство народне привреде (по-нататък АС, МНП), 1895, ПФ XII – 79 и АС, МНП, 1906, ТФ 41 – 7.

⁴⁸ Вж. по-подробно **Паларе, М.** Цит. съч., стр. 351-359.

нисък относителен дял на градско население и ограниченията, налагани на селяните).

Към факторите влияещи върху развитието на сръбската индустрия трябва да се добави и ефектът от неизгодния търговски договор, който Сърбия е принудена да подпише с Австро-Унгария през 1881 г. В предните две години търговски договори са сключени с Италия, Русия, Швейцария, Белгия и Великобритания, а в следващите години и с Франция, Германия, България, Румъния, Османската империя. Във всички тези договори има клаузи за признаване на равнопоставеност в стопанските отношения, т.е. не се прилагат никакви изключителни права за внос и износ на стоки между договарящите се държави. Единствено в договора с Австро-Унгария сръбското княжество не успява да наложи подобна равнопоставеност. Стоките, идващи от двуединната монархия, се облагат с по-ниски от общоприетите в Сърбия митнически такси. Така например максималното мито, което следва да се заплаща за внос на индустриални стоки, е определено на 6% от декларираната стойност. В същото време за сръбските индустриални и селскостопански стоки не се предвиждат такива изключения.⁴⁹ Този договор е подновен през 1892 г. и продължава да действа до 1904 г., а именно нежеланието на сръбското правителство да поднови неизгодните условия по него довеждат до прословутата „Митническа“ или „Свинска“ война между дунавската империя и балканското кралство, започнала през 1906 г. Все пак сключените след 1878 г. търговски договори с напреднали държави имат и благоприятен ефект върху развитието на сръбската икономика и индустрия. Достъпа до технологично по-напреднали държави подпомагат техническият напредък на индустриалните предприятия в Сърбия.⁵⁰

Развитието на промишлеността получава подкрепа и от страна на интелектуалните кръгове. Сред „учените глави“ през 80-те години на XIX век преобладава мнението, че независимостта не може да се запази без икономическа самостоятелност, която е заплашвана от австро-унгарския експанзионизъм, изразен в търговските договори от 1881 и 1892.⁵¹ Това

⁴⁹ Повече за този договор и произтичащите от него отношения с Австро-Унгария вж. у **Попов, Ч.** Привреда, друштво и политика – В: Историја српског народа. Књ. VI, т. 1. Од Берлинског конгреса до Уједињења, 1878-1918. Београд, 1983, стр. 16 и посочената там литература.

⁵⁰ **Вучо, Н.** Развој индустрије у Србији у XIX веку, Београд, 1981, стр. 37.

⁵¹ Вж. повече у **Вучо, Н.** Развој индустрије у Србији у XIX веку, Београд, 1981, стр. 11.

убеждение се поддържа от почти всички политически партии и от техните икономисти, повечето привърженици на немската икономическа школа. В Радикалната партия, например, двама от основните поддръжници на протекционизма и индустриализацията са Михайло Вуйич⁵² и Стеван Р. Попович⁵³ и двамата са професори във Великата школа. И двамата стават министри – първият неколнократно е начело на финансите в края на 80-те и през 90-те години на XIX век, вторият – на финансите и народното стопанство в същия период. М. Вуйич още през 1883 г. заявява, че пътят за преодоляване на тогавашните икономическите несгоди е в създаването на национална индустрия.⁵⁴

Резултатът от тези епизодични и до някаква степен некоординирани усилия е следният. В началото на 80-те години индустрията в Сърбия е представена от: Военно-техническият завод в Крагуевац, две пивоварни, две дъскорезници, една барутна фабрика в Стругари, една тухларна, една фабрика за бонбони, 14 парни мелници и няколко полузанаятчийски-полуиндустриални работилници за сапун, кожи и текстил. Най-голямото предприятие по това време, а и в следващите години до 1912 г., е Военният завод (Арсенала) в Крагуевац.⁵⁵ До 1898 г., когато е приет по-обширният нов закон за подпомагане на местната промишленост, има всичко 88 молби за *повластици* (концесии), като от тях са одобрени 62 и 26 са отхвърлени.⁵⁶ От всички отхвърлени молби осем са на чуждестранни предприемачи (вкл. сърби, чужди поданици), една молба е за създаване на смесено предприятие, а останалите са резултат от местни инициативи.

⁵² Михайло Вуйич (1853-1913) – сръбски икономист, философ, историк и политик от втората половина на XIX в., професор по политикономия в белградската Велика школа от 1879 г. до 1887 г., неколнократен министър на финансите (1887-1888, 1889-1891, 1893-1894, 1896-897) и един път министър-председател (1901-1902), посланик в Париж (1900), Виена (1906), Берлин (1907) и Рим (1909), член на Радикалната партия, вж. повече у **Благојевић, О.** Цит. съч., стр. 157-206, **Владе Србије.** Одг. ур. Јовановић, Н., стр. 153-156, 161-167, 174-175, 184, 191-196, **Мијатовић, Б.** Цит. съч., стр. 17 и на http://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B8%D0%BB%D0%BE_%D0%92%D1%83%D1%98%D0%B8%D1%9B (07.04.2016, 18:30).

⁵³ Стеван Р. Попович (1839/1841?-1902) – сръбски икономист и политик от втората половина на XIX век, професор в белградската Велика школа, министър на народното стопанство (Министарства народне привреде) от 19.12.1887 до 14.04.1888 в правителството на Сава Груич, член на сръбската кралска академия и почетен член на сръбската академия на науките и изкуствата, вж. повече на <http://www.ivanjica.gov.rs/znamenite-licnosti/srpski/ivanjica/istorija/znamenite-licnosti> (07.04.2016, 18:40)

⁵⁴ **Вучо, Н.** Развој индустрије у Србији у XIX веку. Београд, 1981, стр. 11-12.

⁵⁵ **Попов, Ч.** Цит. съч., стр. 10-11.

⁵⁶ **Ђунисијевић, Р. В.** Цит. съч., стр. 83.

Интензивността на откриване на нови концесионни предприятия може лесно да се проследи в следващата таблица, която дава добра представа за броя на фабриките, считани за значими от сръбската държава. Тук са включени само частните инициативи в онези клонове от индустрията, които не са обект на специален интерес от държавата, като военно-технологичния комплекс в Крагуевац и минната индустрия, за която продължава да е в сила отделния закон от 1866 г. Не са включени и съществуващите в Сърбия мелници и пивоварни, за които се счита, че нямат нужда от специална защита, тъй като са достатъчно конкурентноспособни.

Таблица 7 – Ръст на концесионните индустриални предприятия в Сърбия до 1898 г.

Година	Общ брой предприятия	Общ брой работници	Мощност к. с.
1882	2	544	496
1883	2	544	496
1884	2	545	496
1885	2	548	496
1886	3	689	556
1887	6	867	581
1888	7	917	589
1889	12	1143	633
1890	13	1243	687
1891	13	1242	687
1892	13	1243	687
1893	15	1292	701
1894	18	1392	729
1895	19	1424	729
1896	21	1508	733
1897	25	1622	759
1898	26	1702	919

Източник: Ђунисијевић, Р. В. Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године, Београд, 1990, стр. 84.⁵⁷

⁵⁷ Разпределението и нарастването броя на предприятията по окръзи вж. у Ђунисијевић, Р. В. Цит. съч., стр. 84-89. Малко по-различно е числото на концесионните фабрики в Сърбия през 1898 г. според Н. Вучо. За въпросната година той посочва 28 предприятия като останалите данни съвпадат с информацията, изнесена от Р. Джунисийевич. Вучо посочва и общата стойност на производството на фабриките – 3 787 671 дин., вж. Вучо, Н. Развој индустрије у Србији у XIX веку. Београд, 1981, стр. 35.

Въпреки напредъка и очевидното нарастване на броя на предприятията в периода 1882-1898 г., все пак резултатите не са задоволителни. Още повече, че при одобрени и дадени 62 позволения за изграждане на предприятия през 1898 г. трайно работят само 26. Към това трябва да се добави и относително малкият размер на създадените предприятия (средно 65-66 работници⁵⁸). Ако вземем, както предлага Н. Вучо,⁵⁹ само фабричните заведения, които имат повече от 20 заети работника, то, опирайки се на данни на нарочна анкета на *Министарство народне привреде* (МНП) – Министерството на народното стопанство, през 1898 г. в Сърбия има само 14 заслужаващи внимание предприятия, сред които само 4 с над 100 работници.⁶⁰

Българския случай също носи своите специфики. Набор от фактори влияят върху специфичния път на развитие на българската индустрия. С огромна важност е положението на българското население в рамките на Османската империя, едновременно ползващо предимствата на огромния имперски пазар и понасящо негативите от особената нормативно-правна уредба, характерна за „болния човек на Босфора“. В български контекст опити за създаване на промишлени предприятия къде по-успешни, къде не дотам, са правени в последните десетилетия преди 1878 г. Традиционно като успешни примери се споменават фабриката на Добри Желязков в Сливен, фабриката на Гюмюшгердан в Дермендере, фабриката на Иван Грозев в Карлово – всички те са вълнено-текстилни,⁶¹ но не по-малко интересни са и спиртната фабрика на

⁵⁸ Числото пада още повече – на 35 работници – ако се преизчисли средния брой ангажирани работници, след като се извадят най-големите предприятия с над 100 работници.

⁵⁹ **Вучо, Н.** Привредна историја Србије до првог светског рата. Београд, 1955, стр. 249.

⁶⁰ Разбира се подобен избор на критерий за сравнение може да бъде критикуван до голяма степен той обаче се налага от фрагментираността на информацията за други възможни индикатори като печалба, мощности, обеми производство. Освен това приетите по-късно закони за подпомагане на индустрията, броят на ангажираните в едно предприятие работници е основен показател за неговия размер и съответно за възможностите да получава съответните облага и привилегии.

⁶¹ За повече подробности виж **Беров, Л., Д. Димитров.** Развитие на индустрията в България 1834-1878-1989. София, 1990, стр. 28-34, **Косев, К.** За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в. София, 1968, стр. 61-125, **Гандев, Хр.** *Към историята на промишления капитализъм у нас през Възраждането.* – Исторически преглед, 1954, кн. 4, стр. 81-116.

брата Хаджигюррови в Самоков,⁶² спиртната и копринена „фабрики“ на Стефан Карагьозов от Търново и хартиената фабрика на Ангел Попов от същия град.⁶³

На практика обаче, тези предприятия не играят особено важна роля при оформяне на индустриалния български пейзаж в периода след Освобождението. Едва 15 от предприятията, влизащи в състава на т. нар. насърчавана индустрия, т. е. отговарящи на заложените в по-късния закон изисквания за обем на вложен капитал, наети работници и т. н., водят своето начало именно от времето преди 1878 г.⁶⁴ Всъщност в началото на 1880 г. в България има едва 20 фабрики, които впоследствие стават част от индустриалната „моц“ на държавата – 10 от тях са от хранително-вкусовия бранш, 1 предприятие от металната индустрия, 4 предприятия от текстилния клон и 5 кожарски заведения.⁶⁵

Дали всички тези фабрични предприятия към края на 70-те години на XIX век действително отговарят на някакви норми за индустриално производство? Иначе казано дали те са организационно, технически и икономически обособени производствени единици, включващи необходимия сграден фонд, технологии и технически средства и употребяващи голям брой еднотипни машини, чието внедряване е пространствено и организационно координирано и води до типизирано серийно производство, предимно за непознати купувачи, извършвано от голям брой постоянно заети работници? Отговорът е – по-скоро не.

До приемането на Закона за насърчение местната промишленост през 1894 г. броят на предприятията, които заслужават внимание от страна на държавата, естествено нараства. Позовавайки се на официални държавни източници (но без да посочва конкретно институция или име), един английски наблюдател посочва, че в България в средата на 90-те години на XIX век има 1647 „индустриални предприятия“, но допълва, че 1206 от тях са малки работилници, така че само 641 „фабрики“ заслужават внимание. Според него в страната има 54 вълнено-текстилни фабрики, 66 мелници, 28 памукотекстилни

⁶² **Георгиев, Л.** *Братя Хаджигюррови - за стопанската им предприемчивост и за тяхната „ракиена фабрика“*. – Минало, 2011, 4.

⁶³ **Атанасова, Св.** Търновските търговски дружества през Възраждането. Модели на стопанско развитие. В. Търново, 2014, стр. 333-336.

⁶⁴ Вж. **Анкета ...**, Общ преглед, стр. 17-18.

⁶⁵ **Анкета ...**, Общ преглед, стр. 16-17, **Анкета ...**, V. Индустрия за храни и пиитиета. София, 1912, стр. 118, **Анкета ...**, II. Метални индустрии. София, 1912, стр. 41, **Анкета ...**, VI. Текстилна индустрия. София, 1912, стр. 7, **Анкета ...**, VIII. Кожена индустрия. София, 1912, стр. 9.

предприятия, 8 спиртоварни, 17 пивоварни и т. н.⁶⁶ Очевидно тук са включени и някои по-големи работилници, в които може би се прилага някаква механизация, но далеч не отговарят на схващанията за фабрика нито като организация на работа, нито като обем вложен капитал и производство, нито като ангажирани работници. Официалната статистика за броя на фабриките, в смисъла в който държавата схваща едно промишлено предприятие за такова,⁶⁷ и по-късните статистически данни, събирани за тях, показват далеч по-малък брой предприятия. По всяка вероятност става дума за известно „самохвалство“ от страна на самите управляващи и за безкритично отношение към тази информация на положително настроения към България английски аристократ. Факт е обаче, че за период от десет години между 1885 и 1894 г. числото на заслужаващите внимание предприятия достига 130. От тях 58 са в хранително-вкусовата промишленост, 34 са в текстилния бранш, следват кожарската (10), химическата (9), дърводобивната (8) и т. н.⁶⁸

Безспорният авторитет в областта на статистическите данни за България от този период Кирил Попов дава малко по-различни числа за едрите предприятия като посочва и общия вложен капитал и наети работници. От обобщената информация става ясно, че към средата на 90-те в България има 72 едри предприятия, които ангажират средно по 42-43 работници при средно вложен капитал 151 611 лв.

Таблица 8 – Ръст на предприятията като вложен капитал и наети работници между 1887 и 1904 г.

	1887 г.	1894 г.	1900 г.	1904 г.
Брой предприятия	36	72	103	166
Заети работници	п.а.	3 027	4 716	6 149
Вложен основен капитал (в лв.)	п.а.	10 916 000	19 823 000	36 145 000

Източник: Popoff, K. Op. cit., p. 328.

До каква степен този ръст е резултат от държавна политика е спорно, макар че такава определено е налице. Още в първите години след

⁶⁶ Dacey, Ed. Op. cit., p. 195.

⁶⁷ А такава са всички, отговарящи на заложените количествени, до известна степен изкуствени, критерии в Закона за насърчване на местната промишленост от 1894/95 г.

⁶⁸ СГБЦ, III, 1914, стр. 213.

Освобождението въпросът за специално отношение към местната индустрия под формата на „покровителство“ е обсъждан в Народното събрание. В Третото Обикновено народно събрание Григор Начович обобщава накратко предимствата и недостатъците от една покровителствена политика спрямо промишлеността. „Покровителството на местната индустрия е добро нещо и ний трябва всички да го желаем, но ... [т]ова покровителствуване трябва да си има своята мярка. Когато едно правителство твърде много покровителствува някои клонове на индустрията, тогава производителите се облягат на това покровителство и индустрията остава в пелени.“⁶⁹ Всъщност до края на деветнадесетото столетие дебатът по-скоро е ограничен именно до решаването на дихотомия – покровителстване на всяка цена или отказ от всяка защита с цел усъвършенстване.

Първите опити за подкрепа на местната индустрия са от началото на 80-те години на XIX век с приетото през 1882 г. „Временно положение за развитието на родната промишленост“, изготвено във връзка с искането на самоковци да се купуват подкови за конницата и дрехи за войската от тях, както е било преди 1877-1878 г. Според него, българските стоки се предпочитат на търгове за държавни доставки, дори ако цената им е с 15% по-висока от чуждата.⁷⁰ В края на следващата година е приет и „Закон за развитие на народната промишленост“, утвърден с указ на 16.12.1883 г.⁷¹ С него се нарежда всички стражари, полицейски, горски и митнически, както и разсилните и войската, да се обличат с местни вълнени платове (шаяци и аби) (чл. 1 и 2). Същото важи и за обувките на въпросните категории служещи (чл. 3).

С изключение на няколко малки закона, големият въпрос за подпомагане на местната индустрия остава встрани от фокуса на „голямата политика“.⁷² Това е обяснимо, предвид тежките години именно от гледна точка

⁶⁹ Цит. по **Яранов, Ат.** Цит. съч., стр. 3-4.

⁷⁰ Пак там, стр. 5.

⁷¹ Държавен Вестник (ДВ), 22.12.1883 г. (= **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** История на Българите 1878-1944 в документи. Т. 1, ч. 1. Възстановяване и развитие на българската държава. София, 1994, стр. 468).

⁷² Става дума за следните закони: „Закон за запрещаване продажбата на нещавени кожи“, декември 1883 г.; „Временно допълнение към съществуващото положение за снабдяване войската в княжеството с вещи и материали“, януари 1884 г.; „Закон за митото на суровите кожи от едър рогат добитък“, януари 1884 г., вж. повече у **Натан, Ж.** Цит. съч., стр. 122. Изолиран остава опитът от 1887 г. на Христо Дюкмеджиев да прокара „Предложение за повдигане на българската индустрия и промишленост“, **Яранов, Ат.** Цит. съч., стр. 21.

на политическата стабилност, през които преминава българската държава и общество в периода между 1885 и 1889-90 г.

Едва в началото на 90-те години има ново раздвижване по въпросите, касаещи индустрията и нейното подпомагане. Народното събрание разглежда няколко искания за концесии на различни фабрики в България, които по принцип са приети, но не се реализират.⁷³ В хода на разискванията на условията за даване на тези концесии се появяват и конкретни предложения за изработване на общ закон за насърчение на индустрията и може би не е изненада, че първото такова идва от свързания с габровските текстилни фабрики Христо Конкилев,⁷⁴ по това време народен представител.⁷⁵ Определено идеята за подкрепа на индустрията в страната е намерила много поддръжници и се приема добре и от управляващите. В началото на 1892 г. е приет „Закон за снабдяване на войската с предмети за съоръжение с облекло, храна и разни други потребности“, който общо взето гарантира монопола на местната индустрия върху доставките за армията.⁷⁶ През същата година първият български земеделческо-промишлен събор, свикан във връзка с Пловдивското изложение, на който присъстват 81 души от различни окръзи на страната, излиза с „постановления“ по въпросите на земеделието и промишлеността. Тези „постановления“ имат характер по-скоро на препоръки към правителството. Частта, отнасяща се до индустрията, е разработена от Иван Евст. Гешов. В нея, съвсем в духа на времето, едновременно се разглеждат проблемите, стоящи пред занаятчийското съсловие и се обръща специално внимание на промишления сектор. Посочвайки като пример въведения в Румъния няколко години по-рано (през 1887 г.) закон за подпомагане на индустрията, съборът препоръчва подобна мярка да се приеме и в България, като старателно са изброени привилегиите, с които се ползват индустриалните предприятия в северната българска съседка. В добавка, на правителството се

⁷³ Става дума за искане на Христо П. Мутафов за построяване на „хартиена фабрика“ и П. Х. Тъпчилещов за „консервна фабрика в Бургаско за износ на замразено месо, зеленчуци и плодове“, вж. повече у **Яранов, Ат.** Цит. съч., стр. 22-23

⁷⁴ Христо Конкилев (1847/48-1912) е един от пионерите на габровската текстилна промишленост, който през 1887 г. участва в създаването на т. нар. английска камгарна предачница в Габрово, инициентирана от Иван Калпазанов. Повече за индустриалната дейност на Хр. Конкилев виж по-нататък в текста, като цяло за обществено политическата му дейност вж. http://www.bg.gabrovowiki.com/wiki/%D0%A5%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D0%BA%D0%B8%D0%BB%D0%B5%D0%B2 (07.04.2016, 18:45)

⁷⁵ **Яранов, Ат.** Цит. съч., стр. 22.

⁷⁶ ДВ, 26.01.1892 г.

предлага да осигури дългосрочни договори за доставка на „местни произведения и материали“ за нуждите на армията, полицията и други държавни органи.⁷⁷ Явно тези препоръки са възприети от управляващата Народно-либерална партия, тъй като още през ноември същата година министърът на финансите Григор Начович внася законопроект за насърчение на местната промишленост, в които са включени всички изисквания от „постановленията“ – за индустриални предприятия с право да се ползват от предимствата на предвиждания закон се смятат всички с основен капитал 20 000 лв. и ангажирани поне 20 работника. Предвижда се те да бъдат освободени от „даждия и мита“, както и да се ползват с намаление от услугите на държавните железници. Предложено е и исканото предпочитание на местни пред чужди „индустриални изделия“, дори при 10% по-високи цени. Предвиждат се също така безплатни терени за строеж на фабрични сгради и пътища, ако е необходимо. Единствената причина този законопроект да не бъде приет е външният натиск от страна на Австро-Унгария, която се опасява, че законът ще ощети именно вноса на индустриални стоки от двуединната монархия в балканското княжество.⁷⁸ Явно настроението за приемане на такъв закон не може да бъде лесно охладено, дори от намесата на такъв сериозен външнополитически и стопански фактор, защото в края на следващата година народният представител от Габрово Васил Карагъзов, един от най-сериозните представители на габровския индустриален елит, внася предложение за изменение на Закона за развитие на местната промишленост от 1883 г., с което се иска безмитен внос на машини, строителни материали и суровини за местните фабрики.⁷⁹

Въпреки някои позитивни тенденции в развитието на индустрията и в двете коментирани държави е очевидно желанието да се създаде сериозна

⁷⁷ **Гешов, Ив.** *Постановления на Първия Български Земледелческо-Промислен Събор* – В: **Гешов, Ив. Евст.** Дела и думи: финансови и економически студии. София, 1899, стр. 138, 154-160. Виж и **Беров, Л. (отг. ред).** Икономиката на България до социалистическата революция. София, 1989, стр. 341. За румънския закон вж. **Lampe, J. R., M. R. Jackson.** *Op. cit.*, p. 269-272.

⁷⁸ **Яранов, Ат.** *Цит. съч.*, стр. 23-24. Австро-унгарските опасения вероятно са основателни, тъй като именно стоките от Дунавската монархия държат първенството в българския внос – 1891 – 41% от целия внос, 1892 г. – 36%, 1893 г. – 36%, 1894 г. – 35% (макар че като абсолютни стойности обемът по-скоро запазва ниво от около 32-35 млн. лв.) вж. **Дюрастел, А.,** *Международен алманах на България.* София, 1897, стр. 114, за следващите години от 1895 до 1900 г. т.е. след влизането в сила на „Закона за насърчение местната индустрия“ този обем намалява на около 21 млн. лв. средногодишно, вж. **Popoff.** *Op. cit.*, p. 407.

⁷⁹ **Яранов, Ат.** *Цит. съч.*, стр. 24. За други законодателни инициативи в посока защита на местната индустрия до 1894 г. вж. и **Доклад** до негово величество Фердинанд I ..., стр. 432.

законова основа за подпомагане и насърчаване на индустриалното развитие. И както изглежда именно първата половина на 90-те години на XIX век се оказват подходящия момент. Вероятните фактори оказали влияние са относително стабилната вътрешно- и външнополитическа ситуация, фактора „така правят на Запад“ и натиска от вече съществуващите индустриални предприятия за въвеждането на сериозни законови мерки в тази посока.

В архива на МНП на сръбското кралство са запазени четири варианта на проекти за нов закон за подпомагане на местната промишленост. Първият от тях е с дата 02.01.1895 г., следващите два не са датирани, а последният е от май 1896 г.⁸⁰ Във всеки от тези документи богато се черпи от съседския, най-вече българския, опит.⁸¹ Като че най-оригинален, т. е. с най-малко чужди заемки, е третият вариант. Всеки от вариантите е разгледан на заседания на Държавния съвет, но до разискване в Скупщината е допуснат единствено четвъртият проект. Именно той е приет като закон на 14.07.1898 г. и след обнародване на 16.07.1898 г. с указ на Александър Обренович влиза в сила като „Закон о потпомагању домаће радиности (индустрије)“.⁸²

Облекченията, които предвижда законът се опират на съществуващите в Сърбия традиции, като добавят и някои нови положения. В чл. 3 са изброени всички облекчения, които предприятията могат да получат. Наред с утвърдените още от 1873 г. митнически облекчения при внос на машини, части за машини, суровини и други предмети, нужни за създаването и работата на предприятието, се добавя освобождаване от държавни, окръжни и общински преки данъци, предимство при ползването на водоизточници, разрешение да добиват безплатно от държавни и общински земи материали (камъни, пясък, дървен материал и т.н.) за изграждане на фабриките. Още по-важно – със същия този чл. 3, т. II, се разрешава ползване на държавната железница за превоз на товари при цени с 25 % по-ниски от установените държавни тарифи. Със следващият чл. 4 се подsigурява и пазар за продукцията на

⁸⁰ АС, МНП, 1900, ТФ V-7.

⁸¹ Пак там. Първият законопроект е почти препис на българския закон от 1894-1895 г., сред документите в същата папката има брой от „Сборник от Законите на Българското княжество“, т. V, ч. 1, 1895 г., в който е поместен българският закон. По самия текст личат бележки и подчертавания. Работещият по проектозакона си е отбелязал бележки и в полето на сръбския текст на първия и втория варианти на проекта (букв. „по/ко бугар.“) на местата, които са както в българския закон.

⁸² Закон о потпомагању домаће радиности (индустрије). – *Српске новине*, год. LXV, бр. 158, 23.07.1898, стр. 2., вж. и АС, МНП, 1900, ТФ V – 7.

индустриалните предприятия, ползващи се от привилегиите на този закон. В него се постановява, че за нуждите на държавните, окръжните, срезските⁸³ и общинските институции ще се закупуват стоките, произведени от фабриките, ползващи се със защитата на коментирания закон, дори тогава, когато са на цени с 10% по-скъпи от средните цени на лондонските, парижките, берлинските и виенските борси. И в добавка към това, за да се осигури пазар за всички привилегирани предприятия, ако дадена стока се произвежда от повече от една фабрика, то поръчката се разпределя между всички съобразно мащабите на предприятието. Предприятията, които могат да се ползват от защитата на този закон, трябва да отговарят на следните условия: да имат най-малко 50 000 динара вложен капитал или да наемат 50 работника; да работят по съвременни методи; да гарантират, че 5 години след започване на работа поне половината от работниците, ще бъдат сръбски граждани; да основат работнически фонд за обезщетение на работниците и техните семейства в случай на болест или смърт и да се грижат за обучението на младите работници. (чл. 5) Последните две условия показват и определено ниво на социална ангажираност, която законодателят се опитва да вмени в задължение на бъдещите (а и на вече доказалите се) индустриалци. Срокът на привилегиите по този закон е десет, в редки случаи двадесет години, от дата на издаване на Кралския указ за съответното предприятие. (чл. 6 и 7) С чл. 11 се гарантира запазване на правата на вече съществуващите концесионни предприятия по закона от 1873 г. с право да се възползват и от възможностите, дадени от новия законодателен акт.⁸⁴ Много важна промяна, настъпила с приемането на новия закон за подпомагане на индустрията, е отменянето на правото на монополно производство за определен период от време в даден бранш. Според новите разпоредби започват да се дават по повече от една концесии (за разлика от закона от 1873 г.) в различните клонове на индустрията.⁸⁵

Извън обсега на този закон остават онези индустрии, които по мнението на сръбската държава се справят добре без нуждата от специална подкрепа.

⁸³ Срез – административна единица в сръбското кралство, еквивалент на българската околия.

⁸⁴ По-подробен анализ на закона от 1898 г. вж. у **Вучо, Н.** Развој индустрије у Србији у XIX веку. Београд, 1981, стр. 9-10, 33-35. Вж. още и **същия**. Привредна историја Србије до првог светског рата. Београд, 1955, стр. 248-49, **Ђунисијевић, Р. В.** Цит. съч., стр. 49-52, и **Чалић, М.-Ж.** Цит. съч., стр. 150-151.

⁸⁵ **Вучо, Н.** Развој индустрије у Србији у XIX веку. Београд, 1981, стр. 13.

Такива са мелничарската⁸⁶ и пивоварната⁸⁷ промишленост, които, особено втората, са пример за добро развитие, без държавно покровителство. Рудодобивът също е изключен от групата на привилегированите предприятия, макар че в чл. 2 е записано, че от даваните привилегии могат да се възползват и предприятия, които преработват руди. Всъщност за добива на ценни метали, неметали и минерали в Сърбия продължава да действа Закона за рударството от 1866 г. На практика рударството се превръща в онзи клон от индустрията, който привлича най-много чужди капитали.⁸⁸

Ефектът от новия режим в областта на индустрията не може да бъде оценен еднозначно. От една страна започва да се увеличава броят на индустриалните предприятия. Както се вижда от долната таблица, броят на ползващите се с протекциите на Закона от 1898 г. предприятия достига 162 през 1908 г. (без мелниците, пивоварните и рудниците) и 465 през 1910 г. (от които 229 мелници и 9 пивоварни и 55 рудодобивни и въгледобивни мини⁸⁹).

Таблица 8 – Ръст на предприятията в Сърбия, покровителствани по Закона от 1898 г. (1899-1910 г.)

Година	Брой предприятия	Мощност (к. с.)	Брой работници
1899	30	824	1 735
1900	45	2 734	2 365
1901	51	3 797	3 315
1902	66	3 932	3 936
1903	105	4 258	4 066
1904	93	3 960	4 623
1905	94	4 566	4 730

⁸⁶ Повече за мелничарската индустрия виж у **Чалић, М.-Ж.** Цит. съч., стр. 153-154, **Вучо, Н.** Развој индустрије у Србији у XIX веку. Београд, 1981, стр. 245-272 и **Ђунисијевић, Р. В.** Цит. съч., стр. 208-213 с цитираната там литература.

⁸⁷ Вж. подробности за пивоварната индустрия у **Ђунисијевић, Р. В.** Цит. съч., стр. 233-235, **Вучо, Н.** Развој индустрије у Србији у XIX веку. Београд, 1981, стр. 272-288 и **Palairret, M.** The influence of commerce on the changing structure of Serbia's peasant economy 1860-1912, unpublished PhD thesis, 1976, p. 358-372.

⁸⁸ Вж. подробности у **Миличић, Д.** Страни капитал у рударству до 1918. Београд, 1970.

⁸⁹ През 1910 г. (вж. в. *Српске новине*, год. LXXXVII, бр. 140, 29.06.1910, стр. 3-12) е приет „Закон о радњама“, според който за промишлени предприятия се смятат всички онези, които употребяват двигатели (машини) и имат наети най-малко 15 квалифицирани работници т.е. такива, които работят в производството, а не са носачи, чистачи и т.н. (чл. 66 и сл.) Това обяснява и включването на мелниците, пивоварните и рудниците в броя на предприятията, ползващи се с преференции по закона.

1906	110	6 583	5 624
1907	126	5 626	6 201
1908	162	10 559	10 077
1910	465 ⁹⁰	24 030	16 095

Източници: Вучо, Н. Привредна историја Србије до првог светског рата, Београд, 1955, стр. 250, Ђунисијевић, Р. В. Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године, Београд, 1990, стр. 84, Sundhaussen, Н. Historische Statistik Serbiens 1834-1914, München, 1989, р. 312-317, *Извештај о раду и стању индустрије у 1910 години*, Београд, 1911, стр. 19.

Към това трябва да се добави и фактът, че за периода 1899-1908 г. в МНП постъпват 141 молби за концесии, от които 110 са одобрени, а 31 са отхвърлени.⁹¹ По оценка на М.-Ж. Чалич до 1905 г.⁹² над 60 предприятия получават право да се ползват от мерките за подпомагане, но МНП по-късно отнема концесиите на част от инвеститорите.⁹³ Вероятно става дума за нови предприятия, тъй като от таблицата ясно се вижда, че общият брой на фабриките, с възможност да ползват привилегии по Закона от 1898 г. за въпросната година, е доста по-голям.

От друга страна повечето от тези предприятия са малки и като вложен капитал, и като ангажирани мощности, и като наети работници. Р. Джунисийевич привежда като пример броя на работниците. През 1908 г. от 162 концесионни предприятия в Сърбия 74 (45,7%) са малки предприятия с до 10 работника, 7 са с работници между 10 и 20 и само половината са с работници над 20 души. Тези малки предприятия са преди всичко дъскорезници, използващи водна тяга.⁹⁴ Нещо повече, средният брой на заетите работници не се променя в сравнение с предния период, дори леко намалява (62-63 работника, срещу 65-66 за периода до 1898 г.).

⁹⁰ Според Н. Вучо (Вучо, Н. Привредна историја Србије до првог светског рата. Београд, 1955, стр. 250) броят на предприятията е 428, според Р. Джунисийевич (Ђунисијевић, Р. В. Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године, Београд, 1990, стр. 93) броят е 438, без да става ясно от къде идва разминаването с Х. Зундхаусен и *Извештај о раду и стању индустрије у 1910 години*, от които са взети данните за последния ред.

⁹¹ Ђунисијевић, Р. В. Цит. съч., стр. 86.

⁹² Годината не е случайно избрана, тъй като тя е последната преди разразилата се Митническа (Свинска) война между Сърбия и Австро-Унгария, която оказва сериозно влияние върху развитието на индустрията в балканската държава.

⁹³ Чалич, М.-Ж. Цит. съч., стр. 151.

⁹⁴ Ђунисијевић, Р. В. Цит. съч., стр. 94.

В българския случай ситуацията е доста сходна. Настроенията и идеите за приемане на закон, създаващ специален режим на подкрепа за местната промишленост, се усилват особено много в началото на 90-те години на XIX век. „Законът за насърчение местната индустрия“ е един от първите приети въобще закони от правителството на д-р Константин Стоилов. Гласуван е от VIII обикновено народно събрание на 19 и 20 декември 1894 г. и влиза в сила с публикуването си в Държавен вестник на 28 януари 1895 г.⁹⁵ Законът в много голяма степен копира румънския подобен от 1887 г.⁹⁶ Според приетите текстове всяко предприятие, което отговаря на определени изисквания, може да ползва облекчения и привилегии, гарантирани от държавата. Изискванията са следните: вложени в предприятието 25 000 лева капитал или ангажирани най-малко 20 работници и „усъвършенствани средства за работа“ (чл. 1). Производствата, които могат да се ползват от предимствата, са групирани в няколко категории – „прежди, платове и плетени изделия от памук, коприна, лен и коноп, върви и въжя“, „стеаринови свещи“, „фаянсови съдове, пещи, кюнци, огнеупорни тухли“, „стъкла за прозорци, чаши, бутилки и пр.“, „захар, хартийно вещество и всякакъв вид книга“, „коля“, „произведения на химическата индустрия“, „кибрит и туткал“ и „произведения на минната и металургическата индустрия, железни и други металически изделия от местни метали, цимент и хидравлическа вар“ (чл. 2), към тях са добавени и фабриките „за вълнени и кожени изделия“ и „за сапун“ макар и с някои ограничения (чл. 9). Облекченията и привилегиите са наистина сериозни – освобождаване за период от 15 години от патентов налог и данък върху имота (емляк), гербов налог върху договорите и акциите, от мито върху внасяните машини и части за тях, както и суровини за производство. Освен това се предоставя правото на транспорт с държавните железници при намалена с 35 % тарифа (чл. 3). На фабриките се отстъпва и право да експлоатират полезни изкопаеми (чл. 4). Най-важната привилегия може би е задължението при търгове „за държавни и

⁹⁵ ДВ, 28.01.1895, бр. 22.

⁹⁶ Това не е случайно, румънският закон за насърчение на местната индустрия е първия подобен приет от балканска държава и е използван като аргумент от един от водещите икономисти и защитници на насърчителното законодателство в страната Иван Евст. Гешов, финансов министър в Стоиловото правителство, вж. **Гешов, Ив.** *Чиновнишкият пролетариат* – В: **Гешов, Ив. Евст.** Дела и думи: финансови и економически студии, София, 1899, стр. 61-63, **Гешов, Ив.** *Постановления на Първия Български Земледелческо-Промислен Събор* – В: **Гешов, Ив. Евст.** Дела и думи: финансови и економически студии, София, 1899, стр. 155 и сл., за румънското насърчително законодателство виж и **Lampe, J. R., M. R. Jackson.** Op. cit., p. 269-272.

общински нужди“ при равно качество с чуждестранни продукти да се предпочитат местните, дори когато цените са с 15% по-високи, като това се отнася дори за заведения в процес на създаване (чл. 5). Тази привилегия всъщност гарантира сериозен клиент в лицето на държавата за местните фабрики и в следващите години местните производители се възползват доста често от нея. За новосъздаващите се предприятия е предвидена възможност за ползване безвъзмездно на земя, постройки, водна сила, терен за път или жп линия (чл. 6 и 7). Законодателят дава възможност и за монополно производство за 10 до 15 години в зависимост от характера на производството в даден район (чл. 10). Към Закона е разработен и детайлен правилник за приложението му, в който подробно са описани начините за заявяване и получаване на облекчения в пълен размер или частично, както и за надзора за спазването на получените разрешения за ползване на облекчения и привилегии. В резюме решението за правото да се дадат или да се откажат облекченията се взема от Министъра на търговията и земеделието. Контролът върху правилното ползване и предотвратяването на злоупотребите е в ръцете на същото това министерство.⁹⁷

Законът и по-точно създадената от него среда са подлагани на детайлна критика през годините и от марксистката, и от немарксистката историография.⁹⁸ Като цяло не се отрича по принцип полезността на подобна политика, в резултат на която се създават голям брой предприятия, но и марксисти, и немарксисти отбелязват, че по този начин се създава изкуствена среда, в която индустриалците заляняват, губят от енергичността си и от пазарните си инстинкти.⁹⁹

Поетата линия на протекции за местната промишленост в стопанската политика на българската държава обаче се оказва трайна. Законът от 1894/95 г. е допълнен в началото на 1897 г., като облекченията се разпростират и върху столарските, железарските предприятия и по-важно върху спиртните фабрики

⁹⁷ Текстът на Правилника виж у **Дюрастел, А.** Международен алманах на България. София, 1897, стр. 155-157.

⁹⁸ Марксистката критика виж у **Беров, Л. (отг. ред).** Икономиката на България до социалистическата революция. София, 1989, стр. 341-342. Немарксисткия прочит виж у **Аврамов, Р.** Комуналният капитализъм. Т. 1. София, 2007, стр. 166 и сл., виж и **Lampe, J. R., M. R. Jackson.** Op. cit., p. 269-272.

⁹⁹ За подробен анализ не само на този, но и на следващите закони със сходен характер от 1905 и 1909 г. и допълненията към Закона от 1894/5 от 1897 г. виж **Тошев, Д.** Принос за изучаване индустриалната политика на България от Освобождението до Балканската война. Варна, 1941, стр. 96-116.

и пивоварните. Специално внимание е отделено и на зараждащата се по същото време захарна индустрия.¹⁰⁰ През същата 1897 г. е приет „Закон за задължителното носене на местни дрехи и обуца“, който на практика засяга само униформеното облекло на армия и полиция. Законите от 1905 г.¹⁰¹ и 1909 г.¹⁰² доразвиват заложеното в първия нормативен акт като разширяват обхвата на възможностите за облекчения и привилегии, поделяйки ги на общи и специални. В общите влизат всички онези облаги, предвидени и в Закона от 1894 г, докато специалните се отнасят до освобождаване от специфични данъци и мита върху суровини, сгради, акции, предоставяне право на безплатно ползване на държавни земи за добив на инертни материали, право на закупуване на въглища за нуждите на производството на занижени цени.

Както отбелязва един от най-сериозните анализатори на протекционистичните мерки в България по отношение на индустрията, първият закон умишлено поставя ограничения пред ползването на облагите и преимуществата, които обаче следващите законодателни актове премахват и фактически създават критикуваната „парникова система“.¹⁰³ Това фактическо разширение на облагите е отбелязано и от други съвременници.¹⁰⁴ Действията на тези три закона, съчетани с повишаващите се митнически тарифи за внос, променят коренно стопанската ситуацията в България и в следващите близо две десетилетия различните клонове на индустрията в страната се развиват именно в такава леко стерилна среда. Впечатление прави, че всеки следващ закон засилва „стерилизацията“ и дава все повече облаги на местните индустриалци, а е дори парадоксален фактът, че Законът от 1909 г. създава множество пречки пред евентуални нововъзникващи предприятия, като лишаване от възможността да ползват специални облаги новопоявилите се фабрики за „брашно, спирт и бира, като и ония за тъкане на вълнени платове“ (чл. 5). В частта за самите общи облаги отпада възможността за безплатно ползване на вода, а размерите на безплатните държавни и общински земи, отпуснати за изграждането на фабрика са ограничени до 2 дка. Отменени са и намаленията от 35% на цените за ползване на БДЖ, като на тяхно място се предвиждат „специални благоприятствени тарифи“. В същото време са

¹⁰⁰ Дюрастел, А. Международен алманах на България. София, 1897, стр. 1031-1032.

¹⁰¹ ДВ, 26.03.1905, бр. 66. Виж и Яранов, А. Цит. съч., стр. 163-164.

¹⁰² ДВ, 10.03.1909, бр. 53. Виж отново Яранов, А. Цит. съч., стр. 192-198.

¹⁰³ Тошев, Д. Цит. съч., стр. 104-105.

¹⁰⁴ Анкета ..., Общ преглед, 1912, стр. XIV.

разширени специалните облаги, които, наред със заложените в Закона от 1905 г. изисквания, облагодетелстват предимно едри и вече създадени предприятия (чл. 14). В много тясна връзка със Закона за насърчение е и приетият през 1894 г. Закон за Търговско-индустриалните камари. Основната идея при него, така както е формулирана в мотивите при внасянето му в НС,¹⁰⁵ е да създаде официални организации, работещи като представителства на търговци, индустриалци и занаятчии и прокарващи по-бързо техните интереси и нужди пред правителството.¹⁰⁶

Ефектите от така провежданата политика са трудни за категорично оценяване. От една страна се повишава делът на потребяваните местните индустриални продукти на вътрешния пазар, както личи от Таблица 9. Този ръст в голяма степен говори за изпълнение на част от поставените цели пред закона, формулирани при внасянето му в Народното събрание.¹⁰⁷

Таблица 9 – Потребление на местни и вносни индустриални стоки в България (1896-1911 г.)

	1896 г.	1901 г.	1911 г.
Вносни индустриални произведения:			
абс. стойност (млн. лв.)	60,43	58,88	162,59
% от общата консумация	87,0	76,6	57,0
Местно индустриално производство:			
абс. стойност (млн. лв.)	9,00	18,00	122,51
% от общата консумация	13,0	23,4	43,0
Всичко (млн. лв.)	69,43	76,88	285,10

Източник: Беров, Л. Икономиката ..., стр. 346.

От друга страна спорно е до каква степен новата, изкуствена в много отношения среда, действително повлиява на „двигателите“ на индустриалните предприятия, т. е. на предприемачите, на инициаторите за създаване на фабрики и техните по-сетнешни ръководители. Чисто статистически броят на предприятията наистина нараства. В периода 1895-1909 се появяват нови 136

¹⁰⁵ ЦДА, ф. 173к, оп. 1, а. е. 523, л. 48.

¹⁰⁶ Подробно за ролята на Търговско-индустриалните камари в стопанския живот на страната и в развитието на индустрията виж. **Велева, Л.** Търговско-индустриалните камари в България (1894-1919): Организация и дейност. София, 2005.

¹⁰⁷ ЦДА, ф. 173к, оп. 1, а. е. 523, л. 59, „Въпросът е: държавата да се лиши няколко години от една сравнително малка част от приходите си, за да се сдобие, в замяна на това, в едно късо време, с оная чуждестранна индустрия, която е погълнала известни наши занаяти и която черпи всяка година трудно спечелените пари на нашето земеделско население.“

индустриални заведения, ползващи облагите.¹⁰⁸ Само за периода 1910-1912 г. предприятията, отчитани от държавата като значими и получили право на облаги, нарастват от 266 на 389 (от тях фабриките държавна собственост се увеличават от 5 на 8).¹⁰⁹ Разбира се, това съвсем не означава, че всички тези предприятия са новопоявили се. Най-вероятно повечето от тях са съществували и в предишните години, за което говорят данните от частичното преброяване, предприето по инициатива на Д. Яблански в края на 1900 г., според което в страната в последната година на XIX век има 103 предприятия, ползващи облагите на Закона от 1894/95 г. и 235 ненасърчавани.¹¹⁰ Вероятно част от тях след приемането на законите от 1905 и 1909 г. са влезли в категорията на покровителстваната индустрия, покривайки минималните изисквания за това.

Като цяло темповете на нарастване на броя на насърчаваните предприятия до 1909 г. могат да бъдат доста ясно проследени. Държавната статистика, до голяма степен и във връзка с проведената първа всеобхватна анкета на индустриалните заведения в България през 1909 г.,¹¹¹ има ясна представа кога са създавани предприятията, които се ползват с облаги. Тази информация обаче внася известен смут относно ефективността на законодателните мерки. От 266 насърчавани предприятия през 1909 г. 130 са създадени до 1894 г., 66 са основани в периода 1895-1904 г. т.е. в периода на действие на първия насърчителен закон и 70 заработват между 1905 и 1909 г. т.е. след влизането в сила на втория насърчителен закон.¹¹² Оказва се, че за 16 години между 1878 и 1894 са създадени почти толкова едри предприятия, колкото и за следващия 14-годишен период. При това първият период е време на изграждане на държавно-административен апарат, неколнократни вътрешно и външно-политически кризи, една война (1885 г.), относителна международна изолация (1888-1894), докато вторият е далеч по-благоприятен с един сериозен вътрешно-политически катаклизъм („краековната“ стопанска и социална криза) и известно външно-политическо напрежение

¹⁰⁸ СГБЦ, III, 1914, стр. 213.

¹⁰⁹ СГБЦ, IV, 1915, стр. 182.

¹¹⁰ Цит. по **Йорданов, Д.** Преброяване на индустриите, насърчавани от държавата (Отделен отпечатък из кн. 5 и 6-7 на „Списание на Българското Икономическо Дружество“). София, 1906, стр. 1-2, бел. 1б.

¹¹¹ Вж. **Анкета ...**, Общ преглед, 1912 и СГБЦ, III, 1914.

¹¹² **Анкета ...**, Общ преглед, 1912, стр. 18, СГБЦ, III, 1914, стр. 213.

около 1903 и 1908-1909 г. Всичко това показва, че стимулът за създаване на предприятия в своя фундамент едва ли е резултат от държавното насърчение.

Погледнато от такъв ъгъл индустриалното развитие в резултат от целенасочените усилия на държавата да подпомогне промишлеността не впечатлява особено. Въпреки че съществуват някои оптимистични оценки, определящи периода за най-интензивен и обръщащи специално внимание на специфичния български модел на индустриална революция или преврат,¹¹³ едва ли подобен оптимизъм е основателен.¹¹⁴ Очакваните фундаментални преобразувания не се случват, което пък не означава, че предприятията не се развиват. Създадените до този момент, продължават да се развиват, а част от новосъздадените се превръщат във водещи в съответните сектори.

През 1912 г., опирайки се на Анкетата от 1909 г., Министерство на търговията, промишлеността и труда в направения официален доклад до цар Фердинанд по случай 25-годишнината от възкачването му на българския престол, прави следните обобщения – през 1909 г. от 266 насърчавани предприятия, 261 са частни, 93 от тях са еднолична собственост, 115 се управляват от събирателни дружества и 37 от акционерни дружества. 224 предприятия се експлоатират от българи, 24 съвместно от българи и чужденци и 18 от чужденци.¹¹⁵

От всички тези 105 индустриални заведения – 49 са мелници, 1 е пивоварна и 1 е спиртна фабрика. Те се ползват само с частични облекчения по Закона от 1909 г. (място, безмитен внос на машини, освобождаване от данък сгради и занятие). Останалите 54 се ползват с всички специални облаги предвидени от Закона. В крайна сметка през 1911 г., т. е. една година преди влизането на страната в период на войни, българската държава счита, че в страната са създадени и работят 371, а в следващата 1912 г. – вече са 389. Със сигурност тези 3 години, от 1910 до 1912 г., са най-динамичния период в развитието на българската индустрия, поне от гледна точка на статистиката и на абсолютното нарастване на броя предприятия. Но ефектът от този растеж,

¹¹³ **Тодорова, Цв.** *Капиталистическата индустриализация на България до Балканските войни (1912-1913)*. – Известия на института по история, т. 27, 1984, стр. 181-182, 221,

¹¹⁴ По-умерена оценка виж у **Нешева-Кьосева, Н.** *Извършен ли е Индустриален преврат в България от Освобождението до войните?* – Алтернативи, 1997, бр. 6, стр. 29-32, виж и **Беров, Л., Д. Димитров.** Цит. съч., стр. 47-48.

¹¹⁵ **Доклад ...**, стр. 436.

малко над 46% като относителна стойност, трудно може да бъде оценен тъй като е замъглен от променената ситуация във военните години.

От краткия преглед върху политиките в областта на държавната защита за индустрията и резултатите от тях в двете балкански държави се налагат някои изводи. На първо място следва да се отчете, че наблюденията върху индустриалното развитие и ролята на държавата в двете сравнявани балкански страни са за сравнително кратък период – едва 30-35 години. Освен това се отнасят на практика до началния етап на индустриализиране, когато все още не са достигнати необходимите показатели за т. нар. „self-sustained“ растеж, които предполага много по-бързи и по-видими трансформации в рамките на десетилетие или две. Периодът на войните (Балканските и Първата световна) идва твърде „бързо“ за индустриите на двете страни, като има някои не особено сигурни индикации, че прекъсва наченките точно на такъв стабилен растеж, който да осигури много по-видим ефект върху цялостната модернизация на обществата в България и в Сърбия. Всичко това, добавено към особеностите на изворовата база, върху която се гради анализа, предполагат известна доза скептицизъм по отношение на изводите като цяло.

Все пак няколко сигурни факта се набиват на очи. И двете коментирани държави в разглеждания период се опитват да стимулират индустрията по сходен начин – чрез насърчително законодателство, даващо облаги на склонните да рискуват в индустрията. Сръбският закон от 1873 г. дава концесии, българският закон от 1883 г. дава предимство на местното текстилно производство. И двете държави се опитват да стимулират и чрез митническата политика, но са ограничени от решенията на Берлинския конгрес, отнасящи се до запазване на установените нива на митническо облагане на вносните стоки, договорени с Османската империя в годините до 1878 г., когато и териториите и на двете държави са част от същата политическа формация: сръбското княжество – номинално, българските земи – съвсем реално. Едва към края на 80-те и началото на 90-те години на XIX век България и Сърбия имат възможност за по-самостоятелна политика в тази посока, но това не означава автоматично благоприятна среда за развитие на индустрията. Още повече, че и двете държави изпитват

сериозен натиск от страна на Австро-Унгария, която се опитва и до средата и втората половина на последното десетилетие на деветнадесетото столетие успява да възпрепятства намеренията на управляващите в двете балкански държави да прокарат по-стриктна насърчителна политика. В този аспект сръбската държава е в по-неравностойно положение и влиянието върху нейното стопанство от страна на двуединната империя е много по-осезаемо.

И в двете държави са мисли целенасочено в посока провеждане на последователна индустриална политика, но реално първите стъпки и успешни предприятия са резултат от инициативата на конкретни индивиди, действащи в неблагоприятна среда, но склонни да рискуват с мисълта за печалба. И в двата случая индустриалците-предприемачи се възползват впоследствие от държавните облаги, дори се опитват да принудят държавата да действа в тяхна полза.

С въвеждането на насърчителното законодателство и двете балкански държави се надяват да стимулират развитието на местна индустрия и да намалят зависимостта си от вносни стоки. Вероятно има някакъв ефект, поне по откъслечните данни за българския пазар, но и в двата сравнявани случая ограниченият пазар за индустриални стоки си остава сериозен проблем. И в двете държави огромен процент от населението си остава трайно свързано с аграрното производство и самозадоволяващата се икономика на семейното стопанство. Това прави държавата и нейните институции не само желан, но и основен потребител на местни индустриални стоки, тъй като ограничените потребности на градското население често пъти биват задоволени и от вносни артикули с по-високо от местното качество. Държавата сама гарантира водещата си роля като потребител и в двата разглеждани случая с ангажимента да изкупува продукцията дори при неизгодни цени.

Резултатите от насърчителното законодателство, което, както бе подчертано на няколко пъти, съвсем не е балкански патент, и в българския, и в сръбския случай не са еднозначни. Като абсолютни стойности броят на предприятията нараства. В Сърбия от 22 (от които не всички попадат в графата едри дори за сръбските мащаби) в началото на 80-те години на XIX век на 465 през 1910 г. и от 20 през 1878-80 г. на 389 през 1912 г. в България.

Спорен обаче остава въпросът за относителния дял от БВП – дали нараства или напротив. Трудността при определянето идва от несигурността на данните, особено за по-ранните години. В края на разглеждания период, т. е. около 1910-1912 г. реалистичният дял на индустриалното производство за България е около 6 %, а за Сърбия процентът е около 14,5 %, като и в двата случая има много условности около включването на „предприятия“ в групата на индустриалните и следователно изчислението на тяхното производство като част от промишления дял на БВП.

Очевидно държавата е сериозен фактор в стимулирането и развитието на индустрията в двата разглеждани случая. Това обаче съвсем не означава, че постигнатото отговаря на очакваното – ефектите са по-скоро скромни, когато се обърне внимание на чисто количествените стойности, макар че усещането на съвременниците е за много сериозни успехи, динамично развитие и изграждане на модерно стопанство. Внимателният прочит показва, че по отношение на държавната роля в процеса на индустриализацията сходствата в българския и сръбския случай от края на XIX и началото на XX в. са много повече от разликите.

В същото време отричането на постигнатото, само защото не може да бъде съотнесено към измерители на индустриализацията и модерното стопанство, с които се характеризира развитието на други части от европейския континент и света, говори по-скоро за подценяване или недооценяване на конкретната ситуация, в случая българска и сръбска в наблюдавания времеви отрязък. След като държавната политика оказва много спорен ефект върху развитието на индустрията в България и Сърбия, а очевидно има някакво развитие в областта на промишлеността то следователно трябва да се обърне внимание на други фактори, които оказват влияние върху процесите.

**THE PROTECTIONISM ON THE BALKANS – POLITICS AND RESULTS:
THE CASES OF BULGARIA AND SERBIA
(THE END OF 19TH CENTURY – BEGINNING OF 20TH CENTURY)**

Hristo Berov

The article deals with the state policies in Serbia and Bulgaria aiming at the support and encouragement of national industry. According to the author in both countries there were a lot of similar state actions in the sphere of industrial development and both countries had limited success. The reasons for that were various. On one hand some foreign powers like Austro-Hungary were against the protectionism in Serbia and Bulgaria. Also the Balkan and European wars interrupted the industrial evolution and it appears that Serbia and Bulgaria were stripped of time to sustain gradual economic development regarding the industry. Last but not least the market for industrial goods in both countries was very limited and thus it created limited opportunities to support the birth of strong and stable national industry.